

STALINI LUHTUNUD VÕIMALUSED 1941. AASTAL

Mihhail Mel'tjuhov. Upuščennyj šans Stalina. Sovetskij Sojuz i bor'ba za Evropu 1939–1941 (Dokumenty, fakty, suždenija). Moskva 2000, 608 s (Voennye tajny XX veka).

Viimase kümnendi Venemaa ajalookirjanduses on palju tähelepanu pööratud aastate 1939–1941 käsitlemisele. Nimetatud perioodi senisest hoopis põhjalikumalt uurimist on soodustanud mitmed asjaolud. Olulist rolli selle protsessi käivitamisel etendas kindlasti Molotovi–Ribbentropi pakti omaksvõtmine – nii vaevaline kui see ka polnud – tollase Nõukogude Liidu juhtkonna poolt 1989. aastal rahvasaadikute kongressil. Mäletatavasti jõuti selle tunnustamiseni eelkõige Balti riikide rahvasaadikute survele ning kindlasti ka tänu vastava komisjoni esimehe Aleksandr Jakovlevi arusaamisele. Pakti omaksvõtmine mõrandas märgatavalt Nõukogude ametlikku kontseptsiooni, mis oli täielikult eitanud Hitleri–Stalini sobingut ning kujutanud sõjaeelset Nõukogude Liitu kui lausa patoloogiliselt rahuarmastavat riiki. Teise tegurina mõjutas nende aastate süvendatud käsitlemist kindlasti ka pere-stroikaaegne arhiivide lahtisalastamine ning senisest avaram juurdepääs uurijatele senikasutamata arhiivimaterjalidele. Esimesed sterotüübivabamad ja senikasutamata arhiivimaterjalidele tuginevad uurimused/dokumentide publikatsioonid ilmusid 1990. aastate alguses, leidmata siiski esialgu laiemat ühiskondlikku vastukaja. Kuid kõige olulisema faktorina mõjutas nende aastate käsitlemist siiski Viktor Suvorovi varem Läänes avaldatud raamatute "Jäälõhkuja" ja "M-Päev" avaldamine Venemaal 1990. aastate alguses.

Läänes ei tekitanud Suvorovi raamatud erilist poleemikat, kuid nende avaldamine Venemaal vallandas tõepoolest äärmiselt elava ning mitmepalgelise diskussiooni. Esmalt andis selles poleemi-

kas tooni vanameelne sõjaajaloolastest "raskekahurvägi", kelle sihiks oli autori seisukohade naeruvääristamine ja mahategemine. Sageli pöörati rohkem tähelepanu autori isikule ja tema "reeturlusele" – peitus ju Suvorovi nime taga endine nõukogude luuraja Viktor Rezun – ning argumenteeritud ning emotsioonidevaba sündmuste käsitlemine jäi tagaplaanile. Kuid vanameelsete seisukohtade kõrval kogus jõudu ka 1939.–1941. aasta sündmuste alternatiivne käsitlemine ning teemakohaste ja senikasutamata allikate järjest ulatuslikum publitseerimine. Uute arhiiviallikate poole pöördusid ka senise ametliku kontseptsiooni pooldajad ja kujundajad. Aastate jooksul on publitseeritud arvukalt uusi dokumente ning avaldatud rohkesti artikleid ja ka monograafiaid mitmetel kitsamatel teemadel. Kuid alles selle aasta alguses ilmus Moskvast mahukas monograafia, mis võtab kokku senise diskussiooni põhiseisukohad ning seob ühtseks tervikuks seniavaldatud olulisemad uurimused ja dokumendid. Selleks raamatuks on senise poleemika aktiivse osaleja Mihhail Meltjuhovi uurimus "Stalini mõõdalastud võimalus" tunnusliku alapealkirjaga "Nõukogude Liit ja võitlus Euroopa pärast 1939–1941".

M. Meltjuhhov on eesmärgiks seadnud käsitleda selle perioodi sündmusi ja Nõukogude Liidu tegevust ideologiseerimata, laiale historiograafilisele ja allikalisele baasile tuginedes ning ajastu üldist konteksti arvestades. Autor näitab, et Nõukogude Liidu sihiks oli jõuda maailma juhtriikide sekka, nii nagu seda oli kunagine Vene impeerium. Ja selle eesmärgi realiseerimisel olid kõik vahendid lubatud.

Raamatu esimestes osades käsitleb M. Meltjuhhov Euroopa jõudmist 1939. aasta poliitilisse kriisi ning vaatleb üksikasjalikumalt Nõukogude Liidu poliitika eesmärgi ja tegevuspõhimõtteid nende realiseerimisel. Autor tõdeb, et 1939. aastaks oli Euroopa jagatud kolmeks sõjalis-poliitiliseks laagriks, kus domineerisid Inglismaa (liitlasena Prantsusmaa), Saksamaa (Itaalia) ja Nõukogude Liit. Kuna nendevahelised vastuolud olid ilmselged, siis oli ka suure sõja vältimine peaaegu võimatu. Nõukogude Liidu eesmärgiks oli mõistagi selle keerulise sõjalis-poliitilise olukorra ärakasutamine ja oma mõju tugevdamine Euroopas. Selleks andis Moskvale võimaluse Molotovi–Ribbentropi pakti sõlmimine ja Saksamaa kallale-

tung Poolale. Euroopa sõja algus võimaldaski Nõukogude Liidul alustada oma läänepiiride revideermist ning impeeriumi taastamist I maailmasõja eelsetes piirides. Punaarmee kallaletung Poolale 17. septembril 1939. aastal tähistas aga faktiliselt Nõukogude Liidu astumist II maailmasõtta iseseisva sõjalis-poliitilise jõuna. Punaarmee Poola kampaania käsitlus on autoril seni Venemaal ilmunud uurimustes kõige põhjalikum ning faktitäpsem.

Poolale järgnes Baltikum, kus esmalt suurendati oma sõjalis-poliitilist kohalolekut nn vastastikuse abistamise paktide ja baaside rajamisega. See protsess jõudis lõpule 1940. aasta suvel autori hinnangul Balti riikide okupeerimise ja annekteerimisega. Meltjuhhoi käsitlus Nõukogude Liidu tungimisest Baltikumi tugineb paljuski uudsele arhiivimaterjalile ning võimaldab senisest täpsemini seda protsessi mõista. Autor näitab, et ettevalmistused Balti riikide hõivamiseks algasid juba mitu nädalat enne Molotovi–Ribbentropi pakti sõlmimist – 1939. aasta augusti alguses. Põhjalikult ning asjatundlikult käsitletakse ka Punaarmee valmisolekut alustada sõjategevust Balti riikide vastu 1939. aasta septembris–oktoobris ning Punaarmee sissemarssi 1940. aasta juunis. Autor toob teaduslikku käibesse hulgaliselt senitundmata arvandeid Punaarmee suuruse, konkreetsete vägede ning nende dislokatsiooni kohta ja tsiteerib mitmeid huvipakkuvaid dokumente. Olgu siinkohal viidatud kas või 17. juunil 1940. aastal tollase kaitserahvakomissari S. Timošenko poolt Stalinile ja Molotovile saadetud ettekandele, mille 6. punkt kõlas: "Asuda otsustavalt hõivatud vabariikide sovetiseerimisele." Samas ei tähenda eelõeldu mõistagi seda, et Meltjuhhov on Baltikumi sõjalise hõivamise igakülselt läbi kirjutanud.

Baltikumi hõivamise kõrval käsitleb Meltjuhhov loomulikult ka Moskva poliitikat Soome suhtes (Talvesõda), Bessaraabia hõivamist 1940. aasta suvel ning Nõukogude Liidu diplomaatilisest tegevust Balkanil. Samuti käsitleb autor Moskva diplomaatilisest laveerimisest Londoni ja Berliini vahel ning annab omapoolse hinnangu Nõukogude-Saksa suhete arengule käsitletaval perioodil. Tema seisukoha järgi oli Hitler kahe riigi suhetes Nõukogude Liidule ette näinud teisejärgulise rolli ning püüdis kõikvõimalike vahenditega takistada Moskva mõju kasvu Euroopas. See omakorda viis sellele, et 1940. aasta novembris mõisteti Kremlis lõplikult – Saksamaa on peamine takistus Euroopasse tungimisel. See omakorda aga pani aluse Nõukogude-Saksa suhete uuele arengutasandile, mille põhisisuks sai väliselt "normaalsete" suhete kattevarjus tegelikult kursi võtmine Saksamaa-vastase sõja ettevalmistamiseks.

M. Meltjuhhov käsitleb Nõukogude relvajõudude arengut aastatel 1939–1941 kui pidevat ja salajast mobilisatsiooni, mille tulemusel oli Punaarmee 1941. aastal saanud vaieldamatult kõige suurem armeed maailmas. Viimastel aastatel teaduslikku käibesse toodud arhiivimaterjalid lubavad autoril väita, et välise sõbralikkuse kattevarjus käitlesid Kremlis võimurid Saksamaad tõenäolise vaenlasena ning valmistusid hoolikalt sõjaks. 1939. aasta oktoobris alustati kindralstaabis Saksamaa-vastase sõja plaani koostamist ning see protsess kiirenes eriti alates 1940. aasta märtsi teisest poolest. Aastatel 1940–1941 töötati välja vähemalt 4 erinevat operatiivplaani kantuna rünnakuideedest ja mitte kaitsekvadest. Punaarmee sõjalise planeerimise dokumentatsiooni alusel jõuab Meltjuhhov ühemõttelisele järeldusele, et Moskva sihiks oli ikkagi esimesena alustada rünnakut Saksamaa ja tema liitlaste vastu ning mitte ootamine, millal osutub võimalikuks "vastulöögi" andmine. Eriti selgelt ilmnes see idee autori arvates just viimases, 15. mai 1941. aastaga dateeritud, operatiivplaanis.

Operatiivplaanide koostamise käigus tuli Punaarmee juhtkonnal lõplikult paika panna ka otsustava löögi andmise suund. Arutelude tulemusel jõuti seisukohale, et pealöökk tuleb anda edelasuunal, millega peaksid kaasnema väiksemad löögid loodesuunal ja Rumeenia vastu. Nii loodeti lahendada mitmed strateegilised võtmeülesanded ning tagada Punaarmee kõige efektiivsem tegutsemine. 1941. aasta esimesel poolel tegeldigi kirjeldatud pealöögi ettevalmistamisega. Meltjuhhov tõdeb, et 1941. aasta mais–juunis jõudsid Nõukogude Liidu ettevalmistused Saksamaa vastu suunatud rünnakuks viimasesse staadiumi. Saksamaa vastu koondati Punaarmee 303 diviisist 247 ehk mobiliseerituna üle 6 miljoni meheline väeagrupeerung 62 000 suurtüki ja miinipildujaga, 14 200 tanki ja 9 900 lennukit.

Sõjaliste ettevalmistuste intensiivistumine leidis selge väljundi ka punapropagandas. Tollane propaganda reageeris operatiivselt nii poliitiliste sündmuste muutumisele Euroopas kui ka Punaarmee sõjaliste ettevalmistuste kasvule, tehes läbi mitmeid olulisi suunamuutusi. Kuni Stalini–Hitleri sobingu sõlmimiseni 1939. aasta augustis oli nõukogude propaganda eelkõige antifašistliku suunitlusega ning peamiseks vaenlase kujuks oli mõistagi Saksamaa. Seejärel tehti kannapööre ning uuteks vaenlasteks said "sõjasüütajad" Inglismaa ja Prantsusmaa. Kuid juba alates 1940. aasta teisest poolest kerkis Saksamaa vastu suunatud propaganda taas jõuliselt esile ning 1941. aasta alguseks oli nõukogude propagandaaparaat juba täielikult

orienteeritud Saksamaa vastu suunatud sõja ettevalmistamisele. Pärast Stalini 5. mail 1941. aastal peetud kõnet aga algas juba sõja totaalne propagandaistlik ettevalmistamine.

Millal aga pidi saabuma päev, mil Punaarmee rünnakut alustab? Meltjuhhov väidab, et esialgsete kavade kohaselt pidi see toimuma 12. juunil. Autori arvates jäi Punaarmee pealetung 12. juunil ära tõenäoliselt tänu Hitleri lähikondlase Rudolf Hessi ootamatu lennu tõttu 12. mail 1941. aastal Inglismaale. Stalin ei välistanud, et Hessi eesmärgiks on Saksa–Inglise kokkuleppe sobitamine. Sellises olukorras ei saanud Moskva pealetungi alustada. Alles pärast seda, kui Stalini lauale jõudsid teated Hessi missiooni läbikukkumisest, otsustati rünnakuga mitte enam viivitada. Meltjuhhov tõdeb, et tõenäoliselt langetas Nõukogude sõjaline ja poliitiline juhtkond sellekohase otsuse 24. mail Kremlis toimunud nõupidamisel. Olemasolevad lahtisalastatud arhiiviallikad lubavad autoril väita, et Punaarmee koondamine ja hargnemine Lääne sõjatandril pidi lõppema hiljemalt 15. juuliks. Samas märgib Meltjuhhov, et Punaarmee rünnaku alguskuupäev vajab edasist täpsustamist ja uute arhiiviallikate läbitöötamist.

Punaarmee koondamine läänepiiridele ja hargnemine toimus ülima saladuskatte varjus ning seda saatis aktiivne desinformatsioonikampaania. Sellegipoolest kartis tollane kõrgem sõjaväeline juhtkond, et Saksamaa aiam Moskva kavatsusi ning suudab paremaid kommunikatsioonide kasutades organiseerida ennetava löögi ajal, mil Punaarmee on alles hargnemisjärgus. Seetõttu nõudsid sõjaväelased katteplaanide täies ulatuses ellurakendamist, välistamaks sellist ootamatut Saksamaa-poolset rünnakut. Stalin seda siiski ei lubanud. Ta oli veendunud, et Saksamaa ei alusta Nõukogude Liidu vastu sõda, kuni pole Inglismaaga lõpetanud. Stalin ei soovinud Hitlerit provotseerida, mistõttu isegi 22. juuni öösel ei lubanud ta katteplaanide ellurakendamist.

Hitler aga vaatas kujunenud olukorrale teistmoodi. Prantsusmaa purustamise järel oli Saksamaa vabanenud maismaarindest Euroopas ning esialgu loodeti lühikese ajaga põlvili suruda ka Inglismaa. Selle perspektiivi valguses alustati ka Nõukogude Liidu vastase sõjaplaani väljatöötamist. Kuid peagi selgus, et sõda Inglismaaga jääb venima, kuna Saksamaa sõjalisest võimsusest jääb väheks saareriigi alistamiseks. Sellises olukorras hakkas Berliin kavandavat sõjakäiku itta – Nõukogude Liidu vastu – käsitlema kui probleemi lahendust ka võitluses Inglismaaga. Hitler ja tema lähikondlased leidsid, et Nõukogude Liidu kiire alistamine välksõjaga lubab hõivata Lähis-Ida piir-

konna ja sel viisil oma käsutusse saada vajalikud ressursid Inglismaa alistamiseks ning võitluseks Ameerika Ühendriikidega. Samas polnud Berliinil selget ettekujutust Nõukogude Liidu tegelikust sõjalisest ega majanduslikust potentsiaalst – seda Meltjuhhoivi hinnangul selgelt alahinnati.

18. detsembril 1940. aastal kinnitas Hitler lõpliku Nõukogude Liidu vastase sõja kava – Barbarossa plaani (direktiiv nr 21), mille realiseerimise esimeseks tähtjaks määrati 16. mai 1941. aastal. Sama aasta alguses tehti osundatud kavas veel mõningaid muudatusi ning sõjategevus Balkanil sundis muutma ka alguskuupäeva – see kanti üle 22. juunile. Saksamaa kontsentreeris Barbarossa plaani ellurakendamiseks 73,5% oma relvajõududest ning kaasas ka liitlased: Soome, Rumeenia ja Ungari. Kuid sellegipoolest ei ületanud need väed arvukuselt läänepiiridele koondunud Punaarmee grupeeringut. Hinnates poolte sõjalisi, mobilisatsioonialaseid ja majanduslikke võimalusi, jõuab Meltjuhhov järeldusele, et Saksamaa ja tema liitlaste jõud ei garanteerinud Punaarmee purustamist. Lisaks osundab ta Saksa poliitilise ja sõjaväejuhtkonna möödalaskmistele vaenlase tugevuse hindamisel ning tõdeb, et tegelikult kujunes Barbarossa plaanist "sõja plaan ilma reservideta" ehk teisisõnu – edu loodeti saavutada esmase võimsa löögiga, arvestamata võimaliku sõjategevuse venimist. Sõjategevus Idas pidi lõppema hiljemalt 1941. aasta sügise alguses. Saksamaa suutis aga oma sõjalisi ettevalmistusi hoolikalt varjata ja seda eelkõige tänu edukale desinformatsioonikampaaniale.

1941. aasta sündmuste mõistmisel on oluline ka küsimus, mil määral vaenupooled olid vastastikku informeeritud. Saksamaa oli üldjoontes kursis Punaarmee koondamisega piiridele, kuid ei hinnanud seda kui rünnaku ettevalmistamist, vaid kui kaitseabinõud. Meltjuhhov kinnitab, et 1941. aasta suvel ei oodanud Saksamaa Nõukogude Liidu rünnakut. Mis aga puutub punaluusesse, siis autori hinnangul ei suudetud siiski Kremlit lõplikult veenda, et Saksamaa alustab rünnakut 1941. aastal. Kreml oli samuti teadlik Saksa vägede koondamisest piiridele, kuid seda ei hinnatud siiski kui peatse rünnaku ettevalmistamist. Stalin oli veendunud, et Saksamaa jätkab võitlust Inglismaaga ja edasitungi Lähis-Idas ega alusta sõda kahel rindel. Nii ei oodanud kumbki pool 1941. aastal vastase rünnakut ning sellises olukorras ei saa Meltjuhhoivi arvates rääkida ka mingist preventiivsõjast 1941. aastal – kummalt poolt seda ka ei vaata. Mõlemad pooled olid aga ise valmis alustama sõjategevust ning et Saksamaa seda varem tegi, oli lihtsalt juhus, kuid mitte preventiivabinõu.

Meltjuhhov üritab kirjeldada ka sündmuste arengut tegelikkuses toimunud vastupidiselt, see- ga siis juhul, kui Punaarmee oleks alustanud sõja- tegevust esialgselt planeeritud ajal – 12. juunil 1941, oleks Nõukogude Liidu sõjaplaanide koha- selt sõjategevuse põhiraskus langenud territooriumile Ostrolenkost Karpaatideni, kus Punaarmee ülekaal oli ilmne. Punaarmeel oli ülekaal diviisi- des 2,3:1, isikooseisus 2,1:1, suurtükkides ja mi- nipildujates 2,4:1, tankides 8,7:1 ja lennukites 4,4:1. Punaarmee rünnak oleks alles kontsentree- rumise ja hargnemise järgus olevat *Wehrmacht* kindlasti ootamatult tabanud ning lõppkokkuvõ- ttes taganud Saksa armee purustamise. Meltjuhhov on veendunud, et Saksamaal polnud lihtsalt jõu- de, mis oleksid olnud võimelised Punaarmee pea- letungi efektiivselt tõkestama. Punaarmee oleks sellisel juhul võinud Berliini jõuda hiljemalt 1942. aastal ning võtta Moskva kontrolli alla hoopis suu- rema territooriumi, kui seda tehti pärast 1945. aastat. Autor läheb veelgi kaugemale ja tunnistab, et kirjeldatud sündmuste kulg oleks võinud viia isegi maailma senise poliitilise korra täielikule ümber- korraldamisele ja inimkonna ühtse riigi loomiseni. See on siiski tutvustatavas raamatus üks väheseid kohti, kus muidu vaoshoitud autor pole ilmselt suutnud oma fantaasiat taltsutada.

Punaarmee rünnaku alustamiseks oli tollal soodne ka rahvusvaheline olukord. Autor on veen- dunud, et Inglismaa ega Ameerika Ühendriigid poleks hakanud Saksamaad toetama. Pigem vastu- pidi – ilmselt oleksid nad isegi Nõukogude Liitu materiaalselt abistanud või siis jäänud vähemalt neutraalseks. Meltjuhhoovi sõnul aga ei kasutanud Stalin Moskvale äärmiselt soodsat poliitilist olu- korda ära ning kartes võimaliku Inglise–Saksa kok- kuleppe sõlmimist lükkas Punaarmee pealetungi vähemalt kuus ajaks edasi. Nii lasti käest ainus reaalne võimalus tugeva Saksa armee purustami- seks ning 1941. aasta suve katastroofi vältimiseks. 1941. aasta sõjalis-poliitilise olukorra ebaõige hin- nang oli autori sõnul Stalini üks suuremaid "aja- loolisi vigu" – nii jäeti kasutamata soodne võima- lus allutada Euroopa oma kontrollile.

M. Meltjuhhoovi raamat on kindlasti oluline tähis 1939.–1941. aasta sündmuste käsitlemisel. Ühest küljest on tegemist viimaste aastate Vene- maa ajalookirjanduses väldanud huvitava diskus- siooni vahekokkuvõttega, mis oluliselt hõlbustab kõnesoleva ajajärgu edasist uurimist. Kindlasti on see raamat toeks ka Baltikumi sündmuste edasi- sel uurimisel. Autor on püüdnud kokku võtta ja sünteesida olulisemad seisukohad ning andnud nende alusel omapoolse nägemuse tollastest sünd- mustest ning eelkõige Nõukogude Liidu tegevusest

võitluses Euroopa pärast. Teisalt ei ole aga arvus- tatav raamat siiski pelgalt juba avaldatud seisu- kohtade refereerimine, vaid ka autori pikaajalise uurimistöö tulemuste kokkuvõte. Nii tuuakse es- makordselt teaduslikku käibesse hulgaliselt uusi, senitundmata arhiiviallikaid eelkõige Venemaa Riiklikust Sõjaarhiivist. Mõistagi ei ole autori kõik seisukohad lõpuni argumenteeritud ja mitmed probleemsed küsimused jäävad ootama edasist sü- vendatud uurimist. Meltjuhhoovi käsitluse kõige suuremaks puuduseks on allakirjutanu arvates asjaolu, et pole kasutatud olulise arhiivi – Peter- buris asuva Venemaa Riikliku Sõjamerelaevastiku Arhiivi – materjale. Nimetatud arhiivi dokumenti- de eiramine on paraku omane paljudele Moskvas elavatele sõjaajaloolastele ning nii on ka sellest raamatust välja jäänud Balti laevastiku operatiiv- planeerimise käsitlemine, mis oleks võimaldanud hoopis täpsemalt käsitleda tollaseid sündmusi Baltikumis ja Soomes. Meltjuhhoovi raamatu puu- duseks on kindlasti ka Läänes ilmunud uuemate uurimuste vähene kasutamine.

Kokkuvõtteks tahaksin siiski veel kord rõhu- tada, et M. Meltjuhhov on kirjutanud asjatundliku ning vajaliku raamatu, millega võiksid kindlasti tutvuda ka V. Suvorovi ja I. Bunitši austajad ning ümberkirjutajad.

Tõnu Tannberg